

Надія Кукса

**ЗАЛИШКИ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД ЗАМКУ
ХМЕЛЬНИЦЬКИХ У СУБОТОВІ
В АРХЕОЛОГІЧНИХ СТУДІЯХ РОМАНА ЮРИ**

Серед відомих археологів, які досліджували архітектурні пам'ятки на Чигиринщині, український археолог, кандидат історичних наук, фахівець із давньоруської та середньовічної археології Роман Олександрович Юра. Закінчив із відзнакою історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у 1951 р. Того ж року вченою радою факультету його було рекомендовано до вступу в аспірантуру.

У жовтні 1951 р. Р. О. Юру було зараховано до аспірантури при Інституті археології АН УРСР для проведення наукової роботи за спеціальністю «Слов'янська археологія» під керівництвом дійсного члена АН УРСР П. П. Єфіменка. Аспірантуру він закінчив у 1954 р., а наступного, 1955 р., успішно захистив кандидатську дисертацію за темою «Давній Колодажин». У липні 1955 р. його було зараховано до штату Інституту археології на посаду молодшого наукового співробітника, а з 1966 р. — старшого наукового співробітника відділу слов'янської та середньовічної археології.

Р. О. Юра був членом вченої ради Інституту археології АН УРСР, членом Науково-методичної ради Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника, членом партійної комісії з контролю за видавничою діяльністю Інституту археології, членом громадської інспекції при правлінні Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, головою первинної організації товариства «Знання».

Також дослідник займався обстеженнями пам'яток доби запорозького козацтва на території Дніпропетровської та Запорізької областей, брав участь в археологічних дослідженнях на островах Велика та Мала Хортиця, опрацьовував фонди музеїв Львова, Рівного, Луцька, Кам'янця-Подільського, Острога, Тернополя, Івано-Франківська, Крем'янця, рецензував статті для видання Інституту археології — квартальника «Археологія», брав участь у роботі над третім

Рис. 1. Роман Олександрович Юра (1927—1977 рр.).

томом фундаментальної «Археології Української РСР», працював консультантом археологічних розкопок в Дальніх печерах Києво-Печерської лаври, брав участь у роботі комісії по вивченню технічного стану лаврських підземних споруд та комісії з перевірки роботи Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника, займався також популяризацією археологічної науки та результатів археологічних досліджень у лекторіях [2, с. 46]. Автор понад 40 праць, зокрема, розділів у «Археології Української РСР», т. 3 [10].

Знаковими у житті археолога стали комплексні дослідження церкви Святого Пророка Іллі та багатошарового городища у Суботові, відомого широкому загалу, швидше, як замчище Хмельницьких. Роман Юра очолив Суботівський

загін Слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР, яким було проведено результативні студії на замчищі — місці садиби Хмельницьких. Дослідження здійснювалися паралельно із розкопками в усипальниці Богдана Хмельницького.

Отже, одним із основних завдань, поставлених перед Суботівським загonom експедиції, були пошуки на місці садиби Б. Хмельницького залишки фундаментів кам'яного палацу гетьмана [9, с. 1].

Варто зазначити, що до складу загону входили знані архітектори: Г. Логвин — завідувач відділу синтезу архітектури Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури при Держбуді СРСР, доктора мистецтвознавства, який у 1953 р. відкрив підмурки кам'яниці середини XVIII ст., котрі інтерпретував як залишки оборонної вежі-донжона [6]. та С. Кілессо — старший науковий співробітник відділу історії радянської архітектури цього ж інституту, кандидат архітектури, автор проекту реставрації церкви Святого Пророка Іллі.

Деталі проведення археологічних студій були описані Р. Юрою у «Щоденнику експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р.».

Насамперед, археолог налагодив тісні контакти з місцевими мешканцями, садиби яких були на замчищі. Відомо, що на межі XVIII—XIX ст. селяни обжили замчище Хмельницьких (власне, здавна вони так і називали цей мис). Своєю господарською діяльністю завдали непоправної шкоди історичним руїнам. І в той час, коли ще у 40—60-х рр. XIX ст. на місці гетьманської садиби подекуди проглядалися залишки руїн споруд, то через століття археологам вдалося визначити лише фрагменти їх фундаментів.

Відчувається, що у Р. Юри склалися господарями садиб довірливі товариські стосунки. Селяни охоче переповідали місцеві перекази щодо часів Хмельниччини, ділилися своїми думками щодо того, як було облаштовано замок, залишки укріплень і будівель, які довелося виявляти їм чи їх попередникам під час проведення будівельних робіт тощо.

Окрім цього, власники дозволяли безперешкодно закладати шурфи у своїх дворах та присадибних ділянках. За спогадами місцевих мешканців, археолог проводив просвітницьку роботу серед населення: неодноразово зустрічався у тракторній бригаді з механізаторами місцевого колгоспу, де розповідав про хід та результати розкопок, читав лекції про козаччину [7]. Керівництво колгоспу всіляко сприяло проведенню досліджень — надавало необхідну допомогу транспортом, робочою силою, продуктами харчування.

Під час досліджень Р. Юра користувався переважно траншейним методом досліджень. У різних

частинах замчища було закладено 16 траншей та 1 шурф з метою пошуків монументальних споруд. Однією з траншей (№ 16) було перерізано вулицю на місці рову з напільного південного боку та одна траншея (№ 11) знаходилась на терасі північного схилу. Оскільки план замчища складено 1971 р., то на ньому було відновлено місцеположення лише останніх двох траншей, а місця розкопок 1970 р. всередині замчища не були графічно зафіксовані [4, с. 541]. Зокрема, продовжено обстеження залишків кам'яниці, віднайденої експедицією Г. Логвина у 1953 р. Першу траншею Р. О. Юра проклав біля кам'яних фундаментів вежі та гуртожитку-інтернату (колишньої хати священника), де за припущенням Г. Н. Логвина мали знаходитися фундаменти палацу. Однак, у траншеї №1 не знайдено будь-яких решток від будівельного сміття, яке свідчило б про існування в районі гуртожитку-інтернату давньої кам'яної споруди [11, с. 3]. Як бачимо, розкопки, в основному, були локалізовані на схід від розкопів Г. Логвина — де, на думку археологів, міг бути палац Богдана Хмельницького. Траншеї було закладено і у південній та південно-східній його частинах замчища, де, за свідченнями тамтешніх мешканців, час від часу вони виявляли знахідки, що могли зацікавити дослідників, зокрема, велике скупчення фрагментів кераміки, кахлів, полив'яної черепиці, цегли, каменю, що могло вказувати на розташування там давніх жителів.

«У південній частині замчища на городах двох місцевих жителів раніше було знайдено та вибрано для господарських потреб два кам'яні фундаменти розміром 2 × 2 м. У 1970 році було досліджено яму із збереженими залишками одного з цих фундаментів (на садибі Свирида Коваленка) та зроблено висновок, що характер кладки, матеріалу та розчину фундаменту ідентичний кладці фундаменту та стін Іллінської церкви» [11, с. 17—18]. Фундамент має довжину 1,75 м і висоту 1,1 м ... Фундамент викладено з невеликих брил каменю-пісковіку червоно-коричневого кольору. За характером кладки цей фундамент відрізняється від виявлених раніше фундаментів, які знаходились поруч. Ці фундаменти були викладені з великих брил каменю на вапняному розчині й мали квадратну форму 2 × 2 м. На відстані 0,13 м від південного торця кладки фундаменту, на рівні його верхнього зрізу, було виявлено п'ять цілих цеглин XVII ст. (0,3 × 0,15 × 0,13 × 0,07) з канелюрами, оберненими донизу, які лежали горизонтально, зберігаючи напрямок фундаменту. Між першою і другою цеглинами (рахуючи із сходу) знаходяться дві половинки цегли, складені догори торцями. Слідів розчину між цеглинами немає, цеглини лежать на чистій землі. Можливо, це залишки підлоги, порогу або східців» [11, с. 72—74].

Було обстежено північний схил замчища, де, за переказами, почутими від місцевих мешканців, проходила дорога з Суботова на Чигирин. За Богдана Хмельницького тут знаходився рів, розташований між двома валами, залишки яких до цього часу зберегли в північно-східній частині замчища [11, с. 56].

Запис у щоденнику Р. Юри, датований 24 серпня 1970 р., публікується вперше.

Під час поглиблення заповнення рову під зітлілою деревиною було виявлено торець деревини і кований цвях, з чого напрошується висновок, що всередині зовнішнього валу знаходились дерев'яні конструкції — зруби [11, с. 56].

У «Щоденнику...» археолога натрапляємо на несподівані висновки, які суперечать традиційним уявленням про місце знаходження палацу гетьмана та межі його садиби.

Р. Юра не погоджується з думкою Г. Логвина щодо рову із західного боку замчища, що, відповідно, піддає сумнівам достовірність його графічних реконструкцій системи укріплень замку Хмельницьких, зроблених на основі досліджень 1953 р.

Отже, після ретельного обстеження рову між західною частиною замчища та мисом, на якому зведено церкву Святого Пророка Іллі, по якому на час розкопок проходила невеличка вуличка із жолобом, викладеним камінням для стоку талої та дощової води, взятим із руїн замку Хмельницьких, археолог прийшов до висновку, що дорога досить недавнього походження і за часів гетьмана її не було. Місцеві мешканці розповіли йому, що дорогу було прокладено 1911 р. Р. Юра зазначає, що з того часу (59 років) її рівень понизився на 1,5 м [11, с. 37].

Принагідно зазначимо, що це ж саме помітив і М. Костомаров, який відвідав Суботів у 1872 р.: «Недалеко від церкви можна бачити фундаменти будівель, що становили двір Хмельницького... Поблизу самого місця будівель знаходиться рів, утворений талою водою, а в глибині цього рову проходить дорога. Утворення рову і проведення по ньому дороги сприяли спотворенню двору Хмельницького» [3, с. 624].

Напрошується думка, що якби Г. Логвину і Р. Юрі були відомі ці подорожні нотатки М. Костомарова, можливо, Г. Логвин також зробив би аналогічні висновки, а Роман Юра міг би більш наполегливо відстоювати свої припущення і загально прийняті на сьогодні висновки щодо облаштування замку гетьмана та його межі суттєво відрізнялися б.

Підтвердження власним припущенням щодо меж гетьманського двору Роман Юра вбачав і в результатах розкопок на присадибній ділянці Жалдак

О. В., яка знаходилася через дорогу від храму у південно-західному напрямку від нього, адже здавна тут зустрічається скупчення фрагментів середньовічних кахлів та кераміки. До речі, мешканці прилеглих до вказаної садиб, постійно виявляють подібні знахідки, більше того, великі камені чи навіть залишки кладки.

Археологічні дослідження, розпочаті 1970 р. Романом Юрою, були продовжені наступного 1971 р. Суботівською середньовічної експедицією Інституту археології АН УРСР під орудою Павла Горішнього. З невідомих нам причин Романа Юру не було включено навіть до складу цієї експедиції. Серед учасників цієї експедиції не бачимо і Григорія Логвина.

Під час розкопок було розчищено комплекс із чотирьох кам'яних фундаментів у вигляді квадратних у плані стовпів, місцеположення яких було встановлено у 1970 р. Збереглося два стовпи — північний і південний, два інші — західний (на садибі Свирида Коваленка, що був досліджений Р. Юрою) і східний вже були розібрані. Нагадаємо: кладка цих стовпів ідентична кладці Іллінської церкви. Цей комплекс із фундаментів вважається підмурками в'їзної (оборонної) дерев'яної вежі. На схід від фундаментів стовпів розкопано господарське приміщення (погріб) [8, с. 93].

Слов'янська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом к.і.н. Р. Юри, к.і.н. П. Горішнього та Слов'янська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом к.і.н. Р. Юри продовжили свою роботу на замчищі Хмельницьких відповідно у 1972—1973 рр. Сенсаційних знахідок робота експедиції цього разу не дала.

Роботи експедиції Інституту археології після тривалої перерви мали місце у 1989—1993 рр. Археологічні розкопки проводилися 1989—1993 рр. — Суботівським загonom під орудою д.і.н. М. Кучери, к.і.н. В. Клочка, к.і.н. Ю. Павленка Чигиринської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР керівник (к.і.н. П. Горішній). У наступні роки пошуки палацу Богдана Хмельницького проводилися: 2004—2006 рр. — Правобережною розвідувальною експедицією під керівництвом Н. Шевченко; 2008 р. — експедицією Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації під керівництвом к.і.н. Д. Куштана. Проте, бажаних результатів досі досягти не вдалося.

Прикро, що на сьогодні археологічними дослідженнями охоплено лише 1/8 частина замчища. Все ж сподіваємося, що настане час, коли археологічні студії тут будуть продовжені та здійснюватимуться з такою ж ретельністю, скрупульозністю, відповідальністю, яка була притаманна Роману Юрі.

Джерела та література

1. Горішній П. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1971 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф.Е. № 5946
2. Костенко Н. Археологічна спадщина давньоруського Переяслава в контексті досліджень Романа Юри: пам'яткоохоронний аспект. *Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*. Вип. 15 (17), 2019. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiwqqis0bD0AhWm-ioKHSpCBXUQFnoECBIQAQ&url=http%3A%2F%2Fephsheir.phdpu.edu.ua%2Fbitstream%2Fhandle%2F89898989%2F4755%2F%25D0%259A%25D0%25BE%25D1%2581%25D1%2582%25D0%25B5%25D0%25BD%25D0%25BA%25D0%25BE%252015%252817%2529.pdf%3Fsequence%3D1%26isAllowed%3Dy&usg=AOvVaw1dLkIZciKpI9PqGM2YLNvW>
3. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича. К., Изд-во при Киев. ун-те, 1989 г.
4. Кучера М. Замчище-садиба Богдана Хмельницького в Суботіві на Черкащині. *Археологія і давня історія України* : зб. наук. пр. К. : ІА НАН України, 2010. Вип. 1.
5. Кукса Н. Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. Черкаси: вид. Вертикаль, 2020. 380 с.
6. Логвин Г. Н. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.etnolog.org.ua>.
7. Матеріали польових досліджень авторок. Розповідь Ряднини Івана Івановича, 1936 р.н., мешканця с. Суботів.
8. Юра Р. О. Дослідження в с. Суботіві в 1970 р. *Археологія*, 1971, № 3, С. 93.
9. Юра Р. Звіт експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. Е. № 5946.
10. Юра Роман Олександрович. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Кафедра археології та музеєзнавства.
11. Юра Р. Щоденник експедиції Інституту археології НАНУ 1970 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. Е. № 59467.